

CHRZAN

Cochlearia armoracia

Wstęp. Eksplikacja: Nazwy. Kategoryzacje. Kompleksy i kolekcje. Opozycje. Pochodzenie. Wygląd i właściwości. Lokalizacja. Zastosowania: praktyczne, obrzędowe i magiczne, lecznicze. Ekwiwalencje. Symbolika.

Dokumentacja: Zagadki. Przysłowia. Wyliczanki. Gry i zabawy. Pieśni i przyspiewki. Opowieści ajtiologiczne. Zapisy wierzeń i opisy praktyk. Pisana poezja chłopska. **Bibliografia.**

W polskiej kulturze ludowej chrzan ze względu na swoje własności jest symbolem zdrowia i siły. Ale piekący smak uczynił zeń także symbol złości, kłótni, agresji i lekceważenia, kształt korzenia – symbol męskiej potencji, a gorzki smak i wygląd korzenia przypominającego gwóźdź sprawiły, że stał się symbolem cierpienia i męczeńskiej śmierci Jezusa. Z tego powodu święci się jego korzeń w Wielką Sobotę i spożywa podczas wielkoniedzielnego śniadania. Z uwagi na własności smakowe i konserwujące znalazł szerokie zastosowanie w gospodarstwie domowym. Cieszy się również popularnością jako lek przeciwbólowy. Z gospodarskiego punktu widzenia to też trudny do zwalczania chwast.

Wyjątkowe własności chrzanu były doceniane już w starożytności. Z uwagi na to, że działa „rozpalająco”, starożytni Rzymianie sięgali poń jako środek przywracający siły miłosne Kow Lek 13.

W kulturze żydowskiej chrzan należał prawdopodobnie do gorzkich ziół, z którymi Izraelici, zgodnie z nakazem Jahwe, jedli baranka przez wyjściem z Egiptu: *I tej samej nocy spożyją mięso pieczone w ogniu, spożyją je z chlebem niekwaszonym i gorzkimi ziołami* Wj 12,8. Pascha do dziś przebiega według tradycyjnego scenariusza Unt Żyd 245: jako pierwsze zawsze spożywa się właśnie „gorzkie zioła” (*maror*), do których zgodnie z żydowską tradycją zaliczano chrzan, pieprz i sałatę Unt Żyd 172. Gorzkie zioła symbolizują niewolę egipską, smutek i gorycz prześladowania i smak łez De Vries Dic 263, Unt Żyd 172.

W kulturze chrześcijańskiej, święcenie pokarmów i spożywanie ich podczas uroczystego śniadania w Wielką Niedzielę jest refleksem paschy Izraelitów. Zwyczaj święcenia potraw zachował się wśród wyznawców Chrystusa w Austrii, katolickich landach Niemiec (przede wszystkim w Bawarii), we Włoszech i w Polsce, gdzie pojawił się w XIV wieku. Wśród święconych potraw znajdował się chrzan. W średniowiecznej Europie Zachodniej chrzan miał przede wszystkim negatywne znaczenie kulturowe – symbolizował kłótnię, spór, bo ze względu na związek z podziemiem przypisywano mu pokrewieństwo ze złymi duchami Herd Lek 23.

W niemieckim kręgu kulturowym przypisywano mu witalną, leczniczą i ochronną siłę: wierzono, że trzy kawałeczki poświęconego chrzanu zjedzone na czczo w Wielki Piątek chronią przez cały rok przed chorobami skóry i gorączką Wört Hoff 6/74. Był też zalecany jako środek przeciwzapalny: w Górnej Austrii przeciwko gorączce zawieszano dzieciom na szyi cienkie plasterki chrzanu nawleczone na sznurek Wört Hoff 6/75. Okłady z tartego chrzanu stosowano przeciwko kolce lub kłuciom. Poświęcony chrzan miał mieć właściwości apotropeiczne – jego kawałeczek noszony w kieszeni albo portfela chronił przed druidami,

czarownicami, wściekłymi psami itd., miał też powodować, że portfel przez cały rok nie będzie pusty Wört Hoff 6/74–75.

W słowiańskich wierzeniach związanych z kulturą chrześcijańską chrzan łączony bywa z Jezusem. Jest święcony i spożywany w czasie świąt Wielkiej Nocy. Motywacje tej praktyki wśród Słowian są zróżnicowane: korzenie chrzanu są podobne do gwoździ, którymi ukrzyżowano Jezusa (Ukraina, Białoruś i Słowiańszczyzna Zach.); Jezus miał się ukryć za liśćmi chrzanu przed prześladowcami; gorzki smak chrzanu przypomina gorycz żółci, którą go pojono Slav Tol 5/460; jedząc chrzan, płaczemy tak, jak płakał Jezus na krzyżu (Polesie, Słowiańszczyzna Zach.). W Słowenii wierzą, że powstał z języka kłótlivej kobiety, która odmówiła noclegu wędrującym po świecie Jezusowi i św. Piotrowi, czym tłumaczy się jego ostry smak. W Rosji i na Ukrainie – że powstał z ciała (penisa) Judasza lub innego wielkiego grzesznika, stąd erotyczna symbolika chrzanu. Wierzą również, że pierwotnie był rośliną trującą, dopiero Jezus pobłogosławił go, czyniąc jadalnym. Najczęściej jednak Słowianie wierzą, że powstał z czwartego gwoźdź, który miał zagać podczas ukrzyżowania Jezusa Slav Tol 5/459–460. Ten motyw jest szeroko rozpowszechniony w Słowiańszczyźnie i ma wiele wariantów, wedle których tym, kto gwoźdź ukrył w piachu był albo Cygan-kowal albo Judasz Slav Tol 5/459. Także Cyganie opowiadają o wykutych przez cygańskiego kowala gwoździach, którymi przybito Jezusa do krzyża Gierała 2012, s. 12.

Według wierzeń słowiańskich witalna siła chrzanu kumuluje się w jego korzeniu, stąd też jest on pojmowany jako symbol męskiej potencji. Znalazło to potwierdzenie np. w języku rosyjskim, ukraińskim, białoruskim, a także polskim, gdzie słowo *chrzan* znaczy też ‘penis’, a czasownik *chrzanić* (oprócz polszczyzny) oznacza akt seksualny. W słowackich górach wyrażenie *(o)hrenit’ sa* znaczy ‘ożenić się’ Slav Tol 5/462. W tej erotycznej roli chrzan pojawia się w tekstach pieśniowych, grach oraz w obrzędowości weselnej, np. w niektórych rejonach Rosji kładziono go nowożeńcom do ślubnego łóża Slav Tol 5/460. Słowianie powszechnie wykorzystywali chrzan w ludowej medycynie, lecząc nim między innymi bóle reumatyczne, ból głowy, zębów, przeziębienia. Na Morawach radzono przeciw *febrze* noszenie na szyi zawieszonych na nitce 72 kawałków chrzanu (bo tyle ma być rodzajów *febry*) Bieg Koleb 302. By miał „moc”, w Rosji zalecano wykopywać go wiosną przy „rosnącym” księżycu; na Białorusi przed pierwszym grzmotem Slav Tol 5/460. Na Ukrainie chrzan asocjuje z diabłem: *hrinova maty* = *čortova maty* ‘rzodkiew’, jest używany wymiennie ze słowem *čort*: *hrin z nym*, *do hrina*, *hrin joho bery* Żajw Ukr 626.

* * *

≡ Najbardziej popularną polską nazwą (znaną również wszystkim językom słowiańskim) jest poświadczona od XV wieku forma ***chrzan/krzan*** sŁ SE 1/84. Pochodzenie słowa *chrzan* zdaniem etymologów nie jest pewne Bor SE 70, Spól Naz 76. Łączy się ją albo z kształtem korzenia przypominającego róg (grec. *kerais* ‘chrzan’ od *keras* ‘róg’), albo z piekącym smakiem Vas ES 4/275. Zdrobnienia to ***chrzanek***, ***chrzanik*** SGP PAN 4/92.

Ch. nazywany jest w polszczyźnie także ***warzęchą*** SGP PAN 4/92. Odnotowano również nazwę ***rzodkiew polna dzika*** ZWAK 1895/13. Nazwy *rzodkiew* w odniesieniu do Ch. używano zapewne dlatego, że będąc pożyczką z języka niemieckiego (*Rettich*), pierwotnie znaczyła ‘korzeń’ Brüc SE 477, Bor SE 536, a właśnie korzeń Ch. jest najwyższej cenioną częścią tej rośliny.

Słowo ***chrzan*** znaczy w polszczyźnie także ‘przyprawa z utartego korzenia tej rośliny’ powsz.; znaczenia przenośne to: (1) ‘kobieta kłótliva, jędra’ SGP PAN 4/92; (2) ‘niedołęga, ślamazara’ SGP PAN 4/92 – *stary chrzan* ‘pogardliwe określenie starego

człowieka’ ZWAK 1880/40 oraz (3) ‘członek męski’ por. fraz. *trzeć chrzan* ‘masturbować się’ Red. Lublin 2016.

Chrzanówka to ‘święcone na Wielkanoc’ SGP PAN 4/93, **chrzanucha** ‘według wieżeń ziele powodujące gościć’ SGP PAN 4/93.

Bogata seria negatywnie nacechowanych czasowników potocznych utworzonych na bazie rzeczownika *chrzan* łączy się z mówieniem/robieniem głupich albo bezsensownych rzeczy, psuciem czegoś, lekceważeniem kogoś/czegoś itp., np.: **chrzanić** (1) ‘mówić głupstwa’, (2) ‘robić coś źle’, (3) ‘kłamać’; we fraz. **nie sraj chrzanem** ‘nie gadaj głupstw’ NKPP *chrzan* 5; **chrzanić się** ‘psuć się, pogarszać się’; **chrzanić kogoś/coś** ‘lekceważyć’; **rozchrzanić** ‘zniszczyć, uszkodzić coś’; **schrzanić** ‘zrobić coś źle, niedbale lub nieumiejętnie’; **zachrzaniać** ‘pospiesznie iść lub biec dokądś’.

W wielu wyrazach pochodnych ujawnia się kojarzenie gorzkiego w smaku Ch. z kłótnią i agresją, np.: **ochrzanić** ‘zbesztać kogoś’; **przychrzanić się** ‘wystąpić wobec kogoś z pretensjami, postawić zarzuty’, ‘być natrętnym w stosunku do kogoś, przyłączyć się wbrew czyjejś woli’; **przychrzanić** ‘zadać cios, uderzyć energicznym ruchem’.

Wyrazy pochodne utrwały cechy związane z pracą: **chrzanić się** to ‘robić coś zbyt długo, bez rezultatu’, ‘pracować powoli, guzdrać się’; **zachrzaniać** ‘bardzo ciężko pracować’; **zachrzan** ‘ciężka, wymagająca wielkiego wysiłku i poświęcenia praca’; z drugiej jednak strony – **ochrzaniać się** to ‘nic nie robić, wymigiwać się od pracy’.

↑ Ch. jest traktowany jako *warzywo* Święt Nadr 26; *jarzyna* K 16 Lub 67. Z uwagi na własności lecznicze jest uznawany za *zioło* Jak Zwycz 118 i *lek* Udz Biec 391. Z punktu widzenia kogoś zajmującego się kuchnią to *roślina przyprawowa* Wiet SPog 19, *przyprawa* Udz Biec 83 używana do mięsa i do ryb sc. Dla rolnika to przede wszystkim bardzo trudny do wyplenienia *chwast*: *Kie sie ozrośnie, to go ciynzko wytympić* Kaś SGO 1/807. Polszczyzna utrwała także traktowanie Ch. jako rośliny bezwartościowej, co odzwierciedla zwrot *być do chrzanu*, tzn. ‘być do niczego; do kitu, do bani’ powsz.

✚ Tarty Ch. mieszany z czerwonymi burakami to *ćwikła* powsz. Razem z jajami (obranymi z łupin i malowanymi), chlebem, solą, masłem, wędzonym mięsem (kiełbasą, szynką) wchodzi w skład tradycyjnej *święconki* (nazywanej też niekiedy *chrzanówką*), czyli potraw święconych w Wielką Sobotę i spożywanych podczas śniadania w Wielką Niedzielę powsz. O święconce: *A chlebuś jaki sie tam upiekło, masetko i kawołek spyrki, przede wszystkim krzon i sól i to było całość* Kaś Podh 2/75. W święconce znajdowało się również niekiedy pieczone prosię Pau Gal 31, w którego pysk wkładano jajko i kawalek Ch. K 16 Lub 48, por. w przysł.: *Człek nie prosie, żeby mu chrzan w pysk kładziono* 6.

Ch., jajka, kiełbasę, sól, suszony ser dodawano w Wielką Niedzielę do świątecznego barszczu Gaj Rozw 58; też do wielkanocnej zupy na serwatce Wiet SPog 183. W Małopolsce nazywano ją *chrzanówką*, *krzonowiną*, *żurem chrzanowym*, *święceliną*, *trzęsionką*, *sodrą*, *sołdrą* Mię Rol 148–149.

Na Żywiecczyźnie Ch. święci się w dniu Matki Boskiej Zielnej razem z innymi ziołami, np.: szalwią, piołunem, lubczykiem, bożym drzewkiem, tatarakiem Jak Zwycz 118.

Ch. (przede wszystkim jego korzeń) z czosnkiem, koprem, cebulą powszechnie dodaje się do kiszenia ogórków SGP PAN 4/92; także z liśćmi dzikiego wina Kuk Krusz 20, liśćmi porzeczki i wiśni powsz. Do kiszenia kapusty Ch. używano razem solą, kminkiem, jabłkami, marchwią, liśćmi bobkowymi i wiśniowymi Kuk Krusz 20.

Z → czosnkiem (por. fraz. *Taki dobry jak chrzan z czosnkiem* NKPP dobry 35), → cebulą Bieg Lecz 160, → pieprzem Ch. tworzy zespół szczególnie *ostrych* przypraw Kul Wiel 3/109.

W mięsopuście pito wódkę z Ch. PSL 1961/2/108.

↔ Ch. na zasadzie gorzki : słodki jest przeciwstawiany miodowi 5B, cukierkom 4A oraz → marchwi 9. O czymś gorzkim mówi się żartobliwie: *słodki jak chrzan* NKPP słodki 7, zob. też 4D. By „osłodzić” działanie gorzkiego Ch., *podając [go], należy się zawsze uśmiechać* Wiśła 1903/269, w przysł. *Słodka twarz gospodyni i chrzan gościom w miód zamieni* 4C.

Ch. jako roślina, która nie wymaga specjalnej uprawy ani obróbki, tania, i będąca jedynie dodatkiem do potraw głównych, stoi w opozycji do trudniejszego do uprawy, stanowiącego podstawowe pożywienie → *żyta: krzón seje są sóm, a żeto nie* Sych SGKasz 2/57.

W wielkanocnej tradycji Ch. – znak goryczy – jest przeciwstawiany symbolizującemu radość masłu Ogr Zwycz 217. Na znak przemiany goryczy w radość podawany podczas śniadania wielkanocnego Ch. *słodzon* Red. Łukówiec 2006.

Okazjonalnie są sobie przeciwstawiane Ch. i łopian, w przysł. *Baba o chrzanie, a dziad o łopianie* NKPP baba 28g.

✕ Według opowieści ajtiologicznych, Ch. miał powstać z gwoździa, który ukradł Cygan, by zapobiec przybiciu Pana Jezusa do krzyża 13a. Niekiedy zamiast Cygana wymienia się Judasza 13b. Zapisano też wierzenie, że jeśli włoży się do ziemi kość ze święconej szynki, to na drugi rok w tym miejscu urośnie Ch. ZWAK 1890/212.

⊗ ○ W ludowym obrazie Ch. najsilniej utrwalony jest wygląd korzeni i liści.

Korzeń Ch. jest długi, wąski – stąd porównania: *suchy jak chrzan* NKPP suchy 3, *chudy jak chrzan na Wielkanoc* NKPP suchy 3 – a jego biały/kremowy miąższ jest pokryty siwą skórą, zob. zag. 1. Ze względu na kształt kojarzony z gwoździem i fallusem 12. Liczne korzenie boczne Ch. są nazywane *rapami* 11, a najdrobniejsze *brechami* SGP PAN 2/484. Korzeń Ch. jest twardy i trudno się go uciera, stąd fraz. *sperty [uparty] jak chrzan* NKPP uparty 7 i przysł. *Chrzanu (pieprzu i in.) nie przetrzesz, baby nie przeprzesz* 8.

Ch. bardzo łatwo rozmnaża się z kawałków korzeni i *kie sie ozrośnie, to go ciynzko wytympić* Kaś SGO 1/807. Trudno go też wyrwać z ziemi, nie przerywając jego korzeni, więc zwykle się go wykopuje, co ilustruje dziecięca zabawa w kopanie Ch. 11.

Liście Ch. są *sŷroke* SGP PAN 4/92, duże, owalne, dość mocne i gładkie. O wyjątkowo dużych liściach Ch. mówi się *chrzón jak zwón* Sych SGKasz 2/57.

Zapach. Ch. *kręci w nosie* 16, por. fraz. *Bije w nos jak chrzan* NKPP nos 15c i powoduje kichanie 7B. Ten, kto trze Ch., płacze 1. W przysł. *Napłaczesz ty się, luboś chrzanu nie przekąsił* 7A.

Smak. Ch. *ma korzyńie do jeścia dobre*, „ostre w smaku” SGP PAN 4/92; por. fraz. *ostry jak chrzan* Kaś SGO 1/787; *gorzki* 4B; *jadowity* ZWAK 1895/14. Ch. określa się też jako *tęgi* K 43 śl 32. Jego nieprzyjemny smak wykorzystywano, chcąc odzwyczaić dziecko od ssania piersi: aby dziecku odebrać chęć „cyckania”, matka smaruje pierś musztardą, chrzanem, pieprzem lub czymś gorzkim Kul Wiel 3/109. Przenośnie, o kimś niemłym, gorzkim mówi się *człowiek chrzan* Karł SJP 1/302, a *mieć chrzana w nosie* to ‘być w złym humorze; złościć się’ SGP PAN 4/92, fraz. *zły jak chrzan* to ‘ktoś bardzo zdenerwowany, zirytowany, wściekły’ USJP Dub 1/440.

By jego aromat i smak był intensywny, najlepiej kopać go po pierwszych przymrozkach lub w kwietniu Red. Lubartów 2015.

▲ Ch. rośnie (dziko) na polach i w ogrodach powsz., blisko domu, w przypłociach, przydrożach, rowach Pal Zer 63, na miedzach Kaś Podh 2/20.

Wymaga dość dobrej, bogatej w wilgoć ziemi Pal Roś 57. Nie rośnie (tak, jak sosna) w miejscach suchych, stąd gdy ktoś zbyt koloryzuje, mówi się: *Tak, tak, chrzan z sosną razem rosna* NKPP chrzan 6. Obecność na polu nieuprawianego na nim Ch. traktowano jako dowód lenistwa gospodarza, gdyż jak mawiają Kaszubi *krzón seje są sòm* Sych SGKasz 2/57, stąd też powiedzenie *na krzónie sedzec* znaczy ‘licho gospodarzyć’ Sych SGKasz 2/57. Ch. osłabia inne rośliny i powoduje obniżenie plonów – tę sytuację utrwala przysł. *Gdzie rośnie chrzan, tam biedak, a nie pan* 3, por. fraz. *chrzan żniwić* ‘o złych, marnych żniwach’ SGP PAN 4/92.

♣ Chociaż potocznie mówi się, że jakaś rzecz lub osoba *jest do chrzanu*, jeśli jest niedobra i nie jesteśmy z niej zadowoleni InSJP Bań 1/177, a jeśli *potrzebujemy kogoś do chrzanu* – to znaczy, że go nie potrzebujemy, to jednak roślina ta znalazła w polskiej kulturze ludowej szerokie zastosowanie praktyczne obrzędowe, lecznicze.

♣ Zastosowania praktyczne. Bardzo wcześnie zaczęto wykorzystywać konserwujące, pleśniobójcze oraz smakowe i aromatyczne własności Ch.

Jako że Ch. to silny środek bakteriobójczy, dodaje się go do kiszenia ogórków i kapusty powsz. Podobne własności mają także liście Ch., dlatego owijano w nie masło, by dłużej pozostało świeże, a także mięso, jaja, ser Red. Lubartów 2006. Chleb, aby się nie przypalał i nabrał odpowiedniego aromatu, pieczono na liściach Ch. SGP PAN 4/92.

Utarty korzeń Ch. to popularna ostra przyprawa do mięsa powsz. Z uwagi na swe walory smakowe jest składnikiem wielu potraw, szczególnie: sosu chrzanowego Kul Wiel 2/428; żuru Święt Nadr 54; barszczu chrzanowego Red. Lublin 2106; zupy chrzanowej Pośp Śląsk 300. Miesza się go z octem, zwykle jada się go w czasie świąt Wielkiej Nocy.

Na Śląsku jedną z najstarszych potraw wigilijnych była *moucška*, tj. gęsty sos sporządzony na zasmażce z masła, maki, czosnkiem, Ch., gruszkami, grzybami, pasternakiem i in. podawany do klusek jęczmiennych Pośp Śląsk 52. W Lubelskiem jadano na wigilię grzyby smażone w oleju z Ch. K 16 Lub 48.

♣ Zastosowania obrzędowe i magiczne. Ch. razem z innymi pokarmami święci się w Wielką Sobotę na pamiątkę gorzkiej męki Jezusa na krzyżu

14 i na znak zmartwychwstania 15. Wielkanocne śniadanie zaczyna się zwykle od zjedzenia poświęconego Ch. Nieb Przes 242; Ch. z solą Gaj Rozw 57; Ch. z octem i solą Wit Baj 146; jajka z Ch. Bal Spisz 70; Ch. doprawiony cukrem ma przypominać, że gorzka męka Chrystusa została osłodzona cudem zmartwychwstania. Zwyczaj jedzenia w tym dniu Ch. symbolizuje umartwienie, któremu powinien poddać się każdy chrześcijanin. „Dzieciom, które wzbraniają się przyjęcia chrzantu, tłumaczy się, że jak P. Jezus pił ocet i gorzką żółć, tak trzeba pokosztować ludziom chrzantu z solą” Gaj Rozw 57, zob. też 15. Ma wypalić grzechy Kot Urok 139.

Zjedzony w dniu Wielkiejnocy Ch. ma uchronić przed chorobami MAAE 1904/65, przed bólem gardła ŁSE 1974/65, zębów Pal Roś 58, a Kto w Wielką Niedzielę zje na czczo chrzantu, a następnie chuchnie trzy razy do komina, ten zabezpieczy się przed zgagą na cały rok Lud 1907/143. Aby uniknąć bólu głowy, pocierano święconym Ch. skronie MAAE 1910/83. Na Śląsku, kto chce wyleczyć chory żołądek, powinien zjeść pięć kawałków Ch. symbolizujących pięć ran, które zadano Chrystusowi po przybiciu go do krzyża. Chrzan swym przykrym smakiem miał przypominać ból, jaki rany te sprawiały Pośp Śląsk 179. W tym samym celu zalecano również zjedzenie pięciu kawałków Ch. w Wielki Piątek Red. Skoczów 2015.

Ch. ma także chronić zwierzęta gospodarskie, dlatego „po spożyciu święconego tak w niedzielę, jak w poniedziałek wielkanocny, rozdawają bydłu, koniom, krowom i cielętom po kawałku chrzantu i chleba” Wiśła 1903/157.

Poświęcony podczas świąt wielkanocnych Ch. ma płoszyć utożsamiane ze złym *sacrum* węże: „Z chrzantu święconego w Niedzielę Wielkanocną robią krzyżyki i wkładają je pod cztery węgły domu, aby się go węże nie trzymały” ZWAK 1882/274, podob.: Aby wąż nie wchodził do stajen i krów nie ssał, zaprawiają jasień [drewno jesionowe?] pod żłób, pod dyle, albo leją święconą wodą lub święcony chrzan kładą Wiśła 1892/130. Analogicznie, pocieranie nóg bydła korzeniem poświęconego Ch. ma chronić je przed ukąszeniem przez żmije Pal Roś 58.

Według wierzeń, zjedzony w niedzielę wielkanocną ma odstraszać pchły K 24 Maz 138. Generalnie zresztą, uważa się, że z uwagi na ostry zapach i smak Ch. odstrasza robactwo (robaki), np. gdy mięso przykryło się pokrzywą i liśćmi Ch. mucha nie śla Kaś Podh 1/193, por. fraz. On siedzi w książkach, jak robak w chrzanie Karł SJP 1/302; potrzebny jak robak w chrzanie NKPP potrzebny 19. Przysł. Robakowi dobrze w chrzanie NKPP robak 9 znaczy, że jak ktoś do czegoś się przyzwyczai, znosi nawet niedogodności 9.

Zapewne z uwagi na ostry, przenikliwy zapach uważano, że Ch. oczyszcza powietrze i *odgóniä chërë* (tzn. cholere/ zarazę) Sych SGKasz 2/57.

♣ W ludowym lecznictwie. Praktyka stosowania Ch. opierała się na przekonaniu, że wzmacnia on organizm. W ludowej medycynie stosowano zewnętrznie i wewnętrznie: a) korzeń, b) liść Ch.

a) Korzeni Ch. używano jako środka przeciwbólowego, bakteriobójczego i odkażającego.

Wedle utrwalonego w przysł. przekonania Chrzan dobry do zębów, a rosół do żołądka Wiśła 1898/324; przyłożenie Ch. na ząb uważano za skuteczny środek uśmierzania jego bólu powsz.; stosowano też Ch. z octem ZWAK 1879/46.

„Na skorbut wina francuskiego starego i chrzanu tartego według potrzeby mieszaj razem, niech moknie od godziny do godziny i tem dżasła wymywaj” Wisła 1897/535. Uważano, że już samo wachanie utartego Ch. *ma być dobrym przeciw bolowi głowy* ZWAK 1882/273.

Przy ostrzych bólach żołądkowych zalecano jedzenie korzenia Ch. Lud 1931/41; na *morzisko* (‘ból brzucha’) SGP PAN 4/92; przy kolce (wątrobowej i płucnej) Udz Biec 348. Na *boleści w środku* pito Ch. z miodem LL 1961/4–6/106.

Na ból w plecach przykładano utarty Ch. MAAE 1914/73 wymieszany z mąką żytnią i kwaśnym mlekiem Wit Baj 269; *postrzał wypędzają* okładami z surowego mielonego chrzanu Łęga Świec 139; z Ch. tartego, zmieszanego z ziemniakami, robi się okłady *na kolki i postrzyknięcie w krzyżach* MAAE 1910/83. Okład z utartego korzenia Ch. ma być też skuteczny na reumatyzm, który „leczą okładami odwaru z pączków sosny, gorczycy, chrzanu i spirytusu” Łęga Świec 139, tartym korzeniem Ch. Jastrz Lecz 147 wymieszanym z tłuszczem Tyl Med 118, z naftą Pal Roś 57. Za skuteczne lekarstwo przeciw reumatyzmowi uważano noszenie ze sobą Ch. LL 1976/3/48.

Okład z Ch. i gorczycy, tak jak chłostanie pokrzywą, ma przywracać utraconą w wyniku apopleksji władzę w członkach Wisła 1897/778.

Na kaszel – smarowano tartym Ch. piersi Pal Zer 64, na chrypke – przykładano do piersi tarty Ch. Pal Roś 57, a na katar – Ch. smarowano nos Pal Roś 57. *Miód prasny* z Ch. skrobany, urobiony w gałki do połykania na czczo i przed snem miał być lekiem na astmę Wisła 1897/774.

Ból gardła likwidowano okładami z tartego Ch. i ugotowanych ziemniaków Udz Biec 372.

Aby wyleczyć gruźlicę, należało każdego ranka przez 4–6 tygodni brać na czczo na czubku noża utartego Ch. z łyżką stołową miodu, a po godzinie wypić łyżkę oliwy prowansalskiej z cukrem Kul Wiel 3/425.

Na *febrę* pito syrop z Ch. z czarną kawą Köhl Naz 64; okłady z tartego Ch. stosowano, by obniżyć gorączkę Tyl Med 86; mają one pomagać przy zapaleniu płuc i zaziębieniu Tyl Med 119. By wewnętrzną gorączkę ugasić zalecano picie odwaru z Ch. Wisła 1896/344.

Na spędzenie puchliny pito odwar z Ch. i jałowca gotowanych w piwie ZWAK 1882/274.

Jedzenie Ch. ułatwia trawienie, bo jak mawiają *zagrzewa żołądek* Jak Zwycz 112, stąd zalecano jedzenie go wraz z mięsem. Powiedzenie *chrzan po sztuce mięsa* NKPP obiad 12e, jak *musztarda po obiedzie* oznacza spóźnione działanie.

Uważano się, że jedzenie Ch. „od upicia zachowuje” ZWAK 1895/14.

Rany i wyrzuty skórne leczono przykładaniem w Wielki Piątek na chore miejsca tartego Ch. – zgodnie z zasadą *złe złem zbywać trzeba* Chmiel Księż 144; przestrzegano jednak, by zbyt długo nie trzymać takich okładów na skórze, bo mogą spowodować jej uszkodzenie Pal Roś 57.

Ch. dany koniowi *czysty lub z owsem* miał wybawić go ze *zołz* [ostrej zakaźnej choroby] Pal Roś 57; skuteczny miał być także Ch. z octem MAAE 1907/148. Na Kaszubach, gdy świny chorowały na *czewonkę* dawano im do jedzenia Ch. krojony *w żercé* [tj. żerdzie ‘podłużne kawałki korzenia’] Sych SGKasz 2/57; najlepszy miał być Ch. ze *święconki*, który przechowywano jako lekarstwo dla koni i krów Or L 1935/153.

b) Liście Ch. stosuje się jako lek na ból głowy: *Kie głowa bolała, głowe owijali liściym z krzǫnu* Kaś SGO 1/794; powsz.; liście Ch. przykładą się na głowę od gorączki Or L 1934/90; by uśmierzyć kolkę kładziono je na brzuchu chorego Or L 1938/50, a by uciszyć bóle reumatyczne na natłuszczone uprzednio miejsca Tył Med 118.

Na Żywiecczyźnie uważano, że przy spędzaniu płodu skuteczne miały być nasiadówki w gorącym wywarze z liści Ch Jak Zwycz 107.

Liście Ch. podawało się bydłu na tzw. *kolenicę*, tj. chorobę stawu kolanowego Jak Zwycz 112, Pal Roś 57; okładano nimi świnie chore na *różycę* Pal Roś 57. A gdy krowa dawała mleko, które zaraz się psuło, przeganiano ją przez Ch. Pal Roś 58.

≈ W porównawczym wyrażeniu *zły jak chrzan* ‘wściekły’ Ch. wymiennie pojawia się m.in. z *diabłem* NKPP zły 74, *gadziną* NKPP zły 76, *osą* NKPP zły 83, *psem* NKPP zły 85. Por. też wyrażenia porównawcze *suchy jak krzòn/tobaka/pieprz* Sych SGKasz 5/27.

Ch. używano wymiennie ze święconą wodą jako środka odstraszającego węże Baz Tatr 99.

W wielu praktykach używano albo liści Ch., albo liści kapusty, np. przy pieczeniu chleba, od bólu głowy Nieb Przes 242; na ból głowy stosowano wymiennie także ocet, utarte, posolone kartofle, kartofle gotowane, liść łopianu, liść wyciągacza [zapewne *bukwica zwyczajna*, in. *czyściec lekarski* (*Stachys officinalis*) ŁSE 1966/106].

✠ Ch. jest symbolem zdrowia i siły; długowieczność i dobre zdrowie miało zapewnić już samo wążanie Ch. ZWAK 1882/273, pocieranie nim „po nogach bydła” Pal Roś 58, położenie go pod łóżkiem LL 1976/3/47.

Ch. to symbol falliczny. W pieśniach zalotnych panna wykopuje go w ogrodzie, by dostać *chłopczyka wysokiego stanu* 12A. W przyśpiewce *wiercenie chrzanu* to żartobliwe określenie aktu seksualnego 12B. Stąd ironiczne powiedzenie: *Tak sia ji zachciało, jak stari babie chrzanu* Sych SKoc 2/47.

Z uwagi na ostry smak i aromat symbolizuje złość, agresję i kłótnię, por. fraz. *zły jak chrzan*; *mieć chrzana w nosie* ‘być w złym humorze; złościć się’ SGP PAN 4/92. We wtórnym znaczeniu *chrzan* to ‘kobieta kłótniwa, jędza’ SGP PAN 4/92.

Ch. w obrzędowości wielkanocnej symbolizuje mękę i cierpienie Jezusa na krzyżu 13, stąd praktyka spożywania go w Wielką Niedzielę powsz.

Ch. symbolizuje także to, co zbędne, dlatego do kogoś niepotrzebnego mówi się: *Idź do dupy, krzòn zbiyrać!* NKPP iść 57.

DOKUMENTACJA

ZAGADKI

1 – *Przyszedł do nas pan w siwych majteczkach. Jak go ozbiali, zostawał w białych, to nad nim płakali.* Folf Zag 475, podob. Cisz Krak 329; zob. też →cebula nr 1–2.

PRZYSŁOWIA

2 – *Co chrzan to łyżka* [z uwagi na podobieństwo liści chrzanu do wielkich łyżek]. NKPP chrzan 2.

- 3 – *Dze rosce krz3n, tam bi3d3k, a nie p3n*. Sych SGKasz 2/57.
- 4 A – *Wolno Bogu, jako Panu, kanar* [‘cukier trzcinyowy z Wysp Kanaryjskich’] *urobi3 z chrzanu*. NKPP B3g 513; war.: *Wolno panu jako panu i cukierki robi3 z chrzanu*. NKPP pan 357c.
- 4 B – *Wolno panu, jako panu, naje3 si3 nawet gorzkiego chrzanu*. NKPP pan 357.
- 4 C – *S3odka twarz gospodyni i chrzan go3ciom w mi3d zamieni*. NKPP gospodyni 23.
- 4 D – *Wlaz3 na gruszk3, rwa3 pietruszk3, o, jak s3odki chrzan*. NKPP gruszka 3.
- 5 A – *Dobry chrzan, ale nie sam*. NKPP chrzan 4.
- 5 B – *Chrzan si3 chlubi3: Dobry ja z miodem*. NKPP chrzan 1; war.: *Dobry chrzan z miodem, a mi3d sam*. Kar3 SJP 1/302; *Chrzan si3 chlubi3, dobry ja z miodem, a mi3d na to: kat ci3 prosi, dobry ja bez ciebie* [= ‘co dobre, dobr3m i bez przyprawy’]. Lin SJP 1/268, war. Wi33a 1896/611.
- 5 C – *Ryba ma figurowa3 w chrzanie, miodzie i szafranie*. NKPP ryba 69.
- 6 – *Cz3ek nie prosie, 3eby mu chrzan w pysk k3dziono*. NKPP cz3owiek 16.
- 7 A – *Nap3aczesz ty si3, lubo3 chrzanu nie przek3si3*. NKPP p3aka3 9.
- 7 B – *Amen, amen, kich3a baba chrzanem, a dziad j3 batogiem: kichaj, babo, za progiem*. NKPP baba 2, Wi33a 1889/212.
- 8 – *Chrzanu (pieprzu i in.) nie przetrzesz, baby nie przeprzesz*. NKPP baba 70, war.: Wi33a 1889/216, 774; *Chrzanu nie przetrze, uporu nie przeprze*. NKPP up3r 1, nadto: K 8 Krak 250, Wit Baj 291, Wi33a 1889/216; *Krz3nu nie potrzysz, baby nie przetrzesz*. SGP PAN 4/92.
- 9 – *33e robakowi w marchwi, niechaj wlezie w chrzan*. NKPP robak 9a, ts. K 3 Kuj 202 [tam w znaczeniu ‘z deszczu pod rynn3’], war. Wi33a 1896/849; *33a bydlakowi marchew, to niech idzie w chrzan*. NKPP bydl3 9; [iron.] *Robakowi dobrze w chrzanie*. NKPP robak 9.

WYLICZANKI

10 – *Sucha rzepa, suchy/mokry chrzan*.

a. [Losowanie winowajcy] *Jest tu taki mi3dzy nami, co sie z[esra3 a. zeb3dzia3] zi3mni3k3mi, sucho rzepa, suchy krzun, to sie z[esra3 a. zeb3dzia3] pono 3n*. ZWAK 1889/80; war.: *Jest tu jeden mi3dzy nami, co narobi3 ziemniakami, sucha rzepa, suchy chrzon, a to on*. Sim Fol 70; *Such3 rzepa, suchy krzon (chrzan), kto sie zeb3[dzia3], to jest 3on*. Udz Biec 280; *Such3 rzepa, suchy krz3n, fto to sie pos[ra3]*. A to – on. MAAE 1907/105; *Sucha rzepa, suchy krzan, kto sie zes[ra3] a-to-ten-sam-Pan-ka-pi-tan*. MAAE 1919/70; *Chto3 tu b3wa3 mniandzi nami, co sia ob3ar s3odzini3mi, Sucha rzepa, mokri khrz3n, nicht to nie b33, jeano 3n*. Sych SKoc 2/95, war.: Pis Wyl 87, K33 Podh 1/223.

b. *Jest tu taki mi3dzy nami Jurka, co wyci3ga z ka3amarza pi3rka, sucha rzepa, suchy chrzan, kto si3 zeb[3dzi3]a3 ten sam pan*. Wi33a 1888/835, war. Pis Wyl 116; *Jest tu mi3dzy nami wi3rka, co wybiera z ka3amarza pi3rka, sucha rzepa, suchy chrzan, ten zaj3czek kapitan*. Wi33a 1888/834, war. Pis Wyl 116.

GRY I ZABAWY

11 – „Kopanie chrzanu” Kiloro dzieci siada jedno za drugim, obtaczaj3c jedno drugie r3kami w po3owie cia3a. Dw3ch lub trzech silniejszych ch3opc3w przychodzi przed pierwszego siedz3cego ch3opca i pytaj3: *Jest tu krzan?* Dzieci odpowiadaj3: – *Jest – ale se 33o wyrwijcie*. Pytanie: – *33o wielu rapach?* (korzeniach). Pierwszy z siedz3cych odpowiada: – *33o 10 rapach!* (liczba zale3y od liczby siedz3cych dzieci). Wtedy pytaj3cy chwytaj3 pierwsze dziecko za r3ce i ci3gn3 z ca3ej si3y, dop3ki go nie oderw3, przyst3puj3 do innych. Gdy pierwsze oderw3, przyst3puj3 do drugiego, a3 wszystkie dzieci roz3aczaj3. Udz Biec 278. [Podob. bawi3 si3 starsi] Udz Biec 280.

PI33NI I PRZY3PIEWKI

12A – *Pos33a do 33ogrodu, nakopa3a krzanu, by dosta3 ch3opczyka wysokiego stanu*. Stoin 3yw 195.

12B – *Ubogi ja Jan, podrygałek mam. Podrygałek – gdyby wałek, przydałby się dla kucharek, zawiertować krzán (zawiercić chrzan).* K 10 Poz 278.

OPOWIEŚCI AJTIOLOGICZNE

13 – *Chrzán powstał z gwoździa, który Cygan/Judasza ukrył w ziemi podczas ukrzyżowania Jezusa.*

a. *Gdy Żydzi przybijali Pana Jezusa do krzyża, to wtedy Cygan poczuł taki gniew i sprzeciw, że chciał zrobić coś, żeby do tego nie doszło. Udało mu się ukraść tylko jednego gwoździa. Cyganka szybko zagrzebała tego gwoździa w piachu. Gdy Żydzi odnaleźli to miejsce, okazało się, że znaleźli już tylko... chrzan. Tym się też wyjaśnia to, że Pan Jezus ma nogi przybite jednym gwoździem, bo ten drugi ukraść Cygan i zamienił się on w chrzan.* Red. Lubartów 2013; war.: *Przygotowując kaźń Chrystusa, Żydzi ułożyli obok krzyża cztery gwoździe – do przybicia rąk i nóg Jezusa. Przypadkowo obecny przy tym Cygan poczuł wtedy taki żal, gniew i sprzeciw, że niewiele myśląc, sprytnie ukraść gwoździe i szybko zagrzebał je w piasku. Niestety, kręcąc się wokół ludzi kura wygrzebała trzy z tych gwoździ – czwartego żołdacy nie mogli znaleźć. Dlatego Chrystus został przybity tylko trzema gwoździami. Od tej pory Cyganie mogą kraść, co nie jest uznawane za grzech, a kura za karę musi ładować w garnku.* Red. Ciechanów 2012.

b. *Mówili tak, że Judasz, czy ktoś tam jakiś, jak Pana Jezusa przybijali do krzyża, to ktoś tam schował gwoździ, zakopał. Te gwoździe zakopał, to z tych gwoździ, to się zrobił chrzan. Ten chrzan święciły.* Nieb Przes 93.

ZAPISY WIERZEŃ I OPISY PRAKTYK

14 – *Chrzán święci się w Wielką Sobotę na znak męki Jezusowej.*

a. *„Święcą chrzan na znak tego, że gorzkość Męki Jezusowej tego dnia w słodycz się nam i radość zamieniła”* Byst Dz 2/59.

b. *Jego [chrzanu] smak ma ludziom przypominać mękę Chrystusa* Pośp Śląsk 189; *zeby ludzie, jak bedo jedli, płakali, bo i Pan Jezus na krzyżu płakał* Dwor Maz 79; *P[an] Jezus pił ocet i gorzką żółć, tak trzeba pokosztować ludziom chrzanu z solą* Gaj Rozw 57; podob.: Nieb Przes 242, Kąś SGO 1/642, Lud 1895/86, Or L 1935/153, Pośp Śląsk 197, Pal Roś 58; *na pamiontke gorzkiej męki Pana Jezusa* Dwor Maz 79.

15 – *Do święcenia wchodził chrzan ... oznaczało, tak jakoby chrzan najpierwszy puszcza liście po zimie, czy budzi się do życia tak, jakby powiedzmy, to właśnie zmartwychwstanie Chrystusa. To jest roślina, która pierwsza pokazuje życie.* Nieb Przes 243.

PISANA POEZJA CHŁOPSKA

16 – *Powiem wam nowinę / Że będziem dziś jedli jajko i słoninę, / I jajka farbowane; / I sér przekładany, / I święcone prosie / I chrzan gorzkawy, co kręci w nosie.* Pau Gal 31.

BIBLIOGRAFIA: De Vries Dic 263; Gierała Z., *Historie romskich rodów. Rodzina Głowackich*, „Kwartalnik Romski” 2012, nr 5, s. 12–17; Herd Lek 23; Kow Lek 13; Ogr Zwycz 217; Slav Tol 5/459–462; Šadurá I. R., *Chren v pol'skom jazyke i narodnoj kul'ture*, [v:] *Ėtnobotanika: rastenija v jazyke i kul'ture*, red. V. B. Kolosova, A. B. Ippolitova, Sankt-Peterburg 2010, s. 341–361; Unt Żyd 172, 245; Wört Hoff 6/73–75; Zajw Ukr 625–626.

→ BURAK, CEBULA, CZOSNEK, GROCH, MARCHEW, PIEPRZ, TABAKA, ŻYTO

Joanna Szadura